

Kartograpiya ng Pagbabago sa Arkipelago ng Nobelang *Ang Lihim ng Isang Pulo* ni Faustino Aguilar

Isang Metakomentaryo

E. San Juan, Jr.

Abstrak

Ginagamit ng pag-aaral ang nobelang *Ang Lihim ng Isang Pulo* ni Faustino Aguilar upang imapa ang pagbabago ng kasaysayan at imahinasyon sa arkipelago ng Pilipinas mula sa panahon na kalikasan ang nagdidikta ng kapalaran ng mga nilalang tungo sa pagbubukas sa komersiyong pangkapuluan at kalauna'y pandaigdigan. Muling binabasa ng pag-aaral ang kalikasan mula imahen ng ugali, kostumbre at kinagawian na nagkukubli sa mga kasamaang mapagkunwari, tungo sa isang kalikasan bilang saganang bunga ng pagtugma ng mapanlikhang pawis ng tao at mapagpaunlaking proseso ng kalikasan. At sa pinakaubod ng ganitong mga pagbabago, ang tunggalian ng maharlika at timawa, ng naghaharing-uri at ng mga proletaryado, na umiinog sa usapin ng ideolohiya, partikular ng relihiyon o sistema ng paniniwala, na kalakip ang problema ng etika o moralidad, tungkol sa paglilihim, pagkukunwari, pagtataksil, at katapatan sa pakikipagkapwa.

Mga Panandang Salita: katalagahan ng kalikasan; maharlika at timawa; kamalayang pampolitika; katapatan sa pakikipagkapwa

Ang mga sultan, datu at nobilidad ay nagpataw ng mga upa sa lupa na tinawag na buwis panrelihiyon at nabuhay sila sa pagod ng anakpawis... Ang mga timawa at alipin ay pawang pinapagbungal sa mga bukirin at pinapagkaingin sa mga gubat. Sa buong kapuluan, ang mga barangay ay lumaki sa pamamagitan ng pagpapalawak ng lupaing binungkal ng mga alipin o timawa, sa pamamagitan ng mga panlulupig sa digmaan at sa pamamagitan ng mga kasalan ng mga nobilidad ng iba't ibang barangay.

—Amado Guerrero, *Lipunan at Rebolusyong Pilipino*

O abot-tanaw na. Ikatlong Millennium / Sa Lupang Hinirang, pulpugan ng alon; Pilit ititindig. pilit ibabangon / Ng lahing pinili ng Mahal na Poon.

—Genoveva Edroza-Matute, *Walo at Kalahating Dekda ng Isang Buhay*

In an of itself, social space does not have all of the characteristics of 'things' as opposed to creative activity. Social space per se is at once work and product—a materialization of social being.

—Henri Lefebvre, *The Production of Space*

Lumayag tayo tungo sa daigdig na iba sa nagsisikip na kapaligiran ng siyudad at nayong kanugnog. Bago tuklasin ang lihim ng ikalimang kathambuhay ni Aguilar, baybayin muna natin ang kronolohiya ng ating diskurso. Humigit-kumulang sa labing-anim na taon ang namagitan sa pagkalathala ng kasalukuyang akda, *Ang Lihim ng Isang Pulo* (1927; galing ang lahat ng sipi sa edisyong 1958), at ang dalawang nobelang *Sa Ngalan ng Diyos* at *Nangalunod sa Katihan*, kapwa inilimbag noong 1911. Wari baga'y lubhang napagod at kinailangan ang mahabang pagpapahinga upang muling sumabak, masigla't mabalasik, sa pakikihamok. Bukod sa librong *Nang Magdaan ang Daluyong* (1945), dalawampu't tatlong taon pa ang lilipas bago muling mamulaklak ang panitik ni Aguilar sa dalawang napakamapukaw na nobelang *Kaligtasan* (1951) at *Ang Patawad ng Patay* (1952).

Hindi humupa ang mga krisis ng monopolyong kapitalismo simula 1875-1896 (Amin 1980, 231). Namagitan ang Unang Digmaang Pandaigdig (1914-1918) at Rebolusyong Bolshevik sa Rusya noong 1917. Gumuho ang lumang estruktura, sumungaw ang sibol ng iniluluwal na bagong mundo. Samantala, laganap ang malagim at nakapangingilabot na kabangisan ng mga mapagsamantalang uri, lalo na ang panginoong may-lupa at mga negosyanteng sumasamsam ng tubo at sumisikil sa pesante't trabahador.

Sulyap sa Talambuhay ng Awtor

Mula sa aktibistang paglilingkod sa rebolusyonaryong Republika, napunta si Aguilar sa pangasiwaan sa burukrasya. Pagkatapos pamatnugutan ang dalawang makasaysayang peryodikong *Muling Pagsilang* at *Taliba*, hinirang siyang Assistant Director of Labor (1913-1918) at kapagkuwa’y Director of Labor hanggang 1933. Nakisalamuha sa tagisan ng iba’t ibang sektor panlipunan. Nalipat siya sa Senado bilang sekretaryo noong 1933 hanggang 1939; dahil dito’y napalapit siya kina Quezon at liderato ng Partido Nacionalista. Maipapalagay na habang ikinikintal ang mga imahen at hinuhubog ang mga protagonista sa *Ang Lihim ng Isang Pulo*, naglilingkod siya bilang opisyal sa Kawanihan ng Paggawa taglay ang sariwang karanasan ng mga sigalot at madugong engkuwentro noon—sa kanayunan at kalunsuran.

Umangat nang kaunti ang estatus ni Aguilar bilang empleyado sa pamahalaan. Itinakda ng kasaysayan ang tiyak na posisyon ng awtor sa larangan ng kultura. Nailuklok siya sa pugad ng mga kontradiksyon ng mga ideolohiya o pananaw-sa-mundo, isang partisano sa pagtatagisan ng mga diskurso. Ang awtor ay isa sa maraming Pilipino na nabigyan ng puwang sa burukrasya sa ilalim ng programang “Filipinisasyon” na inilunsad ni Taft noong unang dekada ng “Pasipikasyon” ng bayan. Ngunit kaiba sa pangkaraniwang petiburgis, abogado o akademikong nanunungkulan, nanatiling wika ng masang katutubo ang simbolikong aparato ng kaniyang pakikipagtalastasan. Hindi niya isinuko ang taling-pusod niya sa Katipunan at himagsikan laban sa España at Estados Unidos. Nakaugat pa rin ang kamalayan at damdamin sa saloobin, dalumat, pithaya, lunggati ng karaniwang mamamayan—kalayaan, kasaganaan, partisipasyon sa pagbuo ng makatarunga’t soberanyang bansa.

Mabilis ang pagsasanay ng mga subalterno sa praktika at estilo ng demokrasyang makaliberal sa lilim ng monopolyo kapitalismo. Hindi dapat kalimutan: habang binubuo niya ang balangkas ng nobela, noong 1924 itinatag nina Crisanto Evangelista at mga kasama ang Partido Obrero de Filipinas, Lapiang Manggagawa, na hudyat ng pagpasok ng proletaryado sa larangang pampolitika (Constantino 1975, 360; Prudente 1972,10-11). Idinaos din ang pangalawang miting ng Katipunan ng Mga Manggagawa at Magsasaka sa Filipinas (Confederacion Nacional de Apareceros y Obreros Agricolas de Filipinas) na itinatag ni Jacinto Manahan noong 1919 (Constantino 1975, 359). Naipunla na ang prinsipyo ng “nagkakaisang hanay” ng mga timawa, etsa-puwerang masa, at petiburgesyang intelihensiya tulad nina Lope K. Santos, Iñigo Ed. Regalado, Benigno Ramos, at iba pang alagad ng sining at dalubhasang panlipunan.

Susubukin na ni Aguilar ang paghalungkat sa katutubong kasaysayan bago pa dumating ang mga Español. Aalamin kung ang alitan sa pagitan ng uring timawa at uring maharlika ay nagtataglay ng potensiyal sa paglikha ng isang makatarunga't mapagkalingang komunidad. Marahil mapahiwatig ang pagpili ng Lawa ng Laguna, bundok ng Susong Dalaga, at Ilog Pasig, bilang espasyo ng ugnayang panlipunan. May oportunidad ba roon ang pakikipagpalagayang-loob ng mataas at mababa, ang kooperasyon ng kalikasan at mapanlikhang diwa, ng haraya at pragmatikong intelihensya? Paano maipagsasanib ang mga ito at malulutas ang mga maselang kontradiksiyong nagpapatakbo sa motor ng produksiyon at reproduksiyon ng buhay?

Intermezzo ng Ilang Kritiko

Dumako tayo sandali sa lasa ng ilang kritiko tungkol sa nobela. Dumating tayo sa dekada 1920 kung saan nakuhang kompletuhin ng abalang empleyado ng gobyerno ang nobelang *Ang Lihim ng Isang Pulo*. Sa panlasa ni Pablo Glorioso, ito ang pinakamahusay na katha ni Aguilar. Patibay iyon na si Aguilar ay “matatag na tagapagsanggalang ng isang dakilang tradisyon ng panitikang Tagalog” sapagkat tumutupad iyon sa dalawang layunin niya sa pagsulat: “una ang ikapaanyo ng kapalaran ng mga aba at mga sahol; at ikalawa, ang kalayaan ng isip ay huwag mapailalim sa bulag na pananampalataya” (1971, 315, 320).

Sang-ayon din ang kritikong si Soledad Reyes tungkol sa pagsipat ni Glorioso. Pahayag ni Reyes: “Sinaunang panahon ang pinaksa ni Aguilar subalit malaki ang pagkakawangki ng mga pangyayaring inilarawan niya sa mga naganap noong ikatlong dekada sapagkat pinagbigkis ang dalawang panahon ng unibersal na realidad ng pang-aapi. Ang di-makatarungang sistemang umiral sa panahon ng Amerikano ay nagkaroon ng malinaw na salamin sa sistemang inilarawan sa kabuuan ng nobela. Ang lihim ng pulo ay hindi lamang tungkol sa hiwagang naganap sa pulo at sa paligid nito; tinutukoy din nito ang mga kalagayang panlipunan na batay sa di-pantay na ugnayan ng maharlika at alipin” (1982, 101). Sa malas, ang nobela ay romansa na tigib ng maalamat at matalinghagang paglalarawan ng tauhan at tanawin. Sa kaibuturan nito nakaukit ang alegorya ng pakikihamok ng mga uring panlipunan, ng katauhan at kalikasan, ang nobelistikong sustansiyang nagpapalaman sa mapanuring anatomiya ng buong lipunan.

Ganito rin ang paghatol ni Resil Mojares sa *Ang Lihim ng Isang Pulo*. Susog niya na iyon ay demonstrasyon ng “high seriousness” tulad ng panitik

ni Rizal. Binuno ni Aguilar ang problema ng “ends and means,” ang prinsipyong gumagabay sa anumang adhikain at ang mga paraang ginamit upang matamo iyon. Narito ang pangkalahatang pagtaya ni Mojares sa sining ni Aguilar: “First and foremost, Aguilar is an analyst of social experience with a cultivated capacity for delving below appearances (as illustrated for instance in the ironic preface to *Ang Lihim*) and defining the structures of collective experience. With his works, the vernacular novel assumes mature form, one that effects an artistic balance of the conventions literary tradition has made available to the writer at the same time that it preserves a meaningful relation to the social reality of which the writer is sharer and diviner” (1983, 243). Isang masuyong parangal ito sa naisakatuparan ni Aguilar—sa pangkalahatang pagtaya, sangguniin ang mahusay na kritika ni Benilda Santos (1986).

Bukod sa kadalisan ng pananagalog ni Aguilar, anong magaling na kabatiran ang makakatas sa kronika ng mga awayan ng timawa’t lakan ng sinaunang panahon?

Palatandaan ng Pagtawid

Sa yugtong ito ng kasaysayang pampolitika, ang pinakamahalagang pangyayaring naganap ay ang Philippine Autonomy Law o Jones Law ng 1916. Nagpangako ito ng kasarinlan sa madaling panahon. Pinalitan ng batas na ito ang Komisyong Pilipino ng Senado. Ang Asambleya ng Pilipinas ay naging Kamara ng mga Diputado. Nahalal si Manuel Quezon bilang pangulo ng Senado (Constantino 1975, 308-41). Noong si Sergio Osmeña ang pangulo ng Asambleya simula 1907, sinikap niyang tigilin ang anumang paghiling sa kasarinlan ng Pilipinas nang lumahok ang Estados Unidos sa unang pandaigdigang digmaan noong 1917. Patuloy pa rin ang pandarambong ng mga pirata, pandurukot ng tao upang ipagbiling esklabo, at pangangaso sa ulo ng tao. Hindi pa tapos ang pasipikasyon ng armadong Moro.

Mapapagkatiwalaan ba ng bayan ang hinirang ng mga mananakop? Si Quezon, huwarang oligarkya, ay hinulma rin sa padron ng pagkatuta sa imperyalismong amo. Puna ni Amado Guerrero tungkol sa mapagkunwari’t mandarayang estratehiya ng mga ilustrado’t dating miyembro ng prinsipalya:

Iपालाबास नियांग बुंगा न्ग कयांग पागपुपुनयागि अंग पागपातिबाय न्ग बासा सा पागसासारी, अ साकातविड अय अंग “पिलिपिनिसासन” न्ग कोलोनयाल ना पामाहाला.

Upang mapalaki ang kanyang puhunang pampolitika, nagpanggap siyang tagapagtaguyod ng kasarinlan ng Pilipinas sa paraang sinang-ayunan ng kanyang mga among imperyalista. Pinangunahan niya ang unang misyon na nagpalimos ng “kasarinlan” sa Washington noong 1918... Patuloy na naggangawa si Quezon sa paghingi ng kasarinlan samantalang parang asong ginagampanan niya ang tungkulin bilang pinakamataas na papet na pulitiko ng bansa. Kunwa’y hindi nasiyahan sa kinalabasan ng mga misyong pangkasarinlan na ipinadala sa Estados Unidos, binuo niya noong 1926 ang Supreme National Council (Kataastaasang Pambansang Konseho) at inilunsad sa kaarawan ni Washington ang isang pambansang araw ng panalangin ukol sa “kasarinlan.” Ang mga ito’y kinasangkapan lamang niya para makuha ang suportang “di-partidaryo” para sa kanyang papet na liderato (1971, 50-51).

Nang sumapit ang taong 1918, halos kompleto na ang “Filipinization,” ang serbisyo sibil na mainam na pinabuti ni Gobernador Francis Burton Harrison (1913-21), na modelo ni Haring Ladya (tingnan de la Costa 1965, 259-60). Ngunit may sigalot sa loob. Ang pinakamalubhang krisis pampolitika sa burukrasya noon ay ang “Cabinet Crisis” ng 1923. Tinanggal ni Interior Secretary Jose Laurel si Ray Conley, isang detektib na Amerikano na may maruming rekord. Kinontra siya ni Gobernador Leonard Wood. Nagbitiw sa katungkulan si Laurel, sumunod ang buong gabinete. Ligalig ito sa itaas kung saan rasismo at etnikong diskriminasyon ang pumaibabaw sa awayan ng dayuhang mananakop at katutubong prinsipalyang tinuturuan/ ginagabayan ng kapitalistang patakaran at burgesyang paninindigan.

Tiyak tumalab sa malay ni Aguilar itong eskandalong kinakitaan ng rasismo’t awtoritarianismo. Nasaksihan niya ang pagsalungat o pagbulgar ng palisiyang “tutelage” ng kolonyalismong nakatuntong sa doktrina ng “white supremacy.” Napasidhi nito ang udyok ng nakararaming “timawa” na isakdal ang palalong namumuno upang mapanaig ang katarungan at dignidad ng karaniwang mamamayan. Ang pagpapanggap at pagkukunwari ng mga di-umano’y tagapagtaguyod ng kasarinlan ay isang makatuturang hibla sa nobelang ito. Huwad na kasarinlan ang inilalako, na hanggang ngayon ay pinagkakamalang awtentikong pagsasarili ng bansa, bagay na isang mapaminsalang kahumalingan. Kailangan ang mapangahas at matapang na paninindigan, tulad ng ipinamalas ni Hinahon, ang bayaning lider ng mga timawa sa kaharian ni nina Ladya at Lakan Kislap sa kathambuhay na ito.

Subaybay sa Balangkas

Bago kilatisin ang masalimuot na tema ng nobela, lagumin muna natin ang balangkas ng mga pangyayari. Naikintal sa pambungad ang susing suliraning tinalakay sa isinadulang pagtatagisan ng mga timawa at maharlika. Isang kuwento sa lumang dokumento ang naglalahad kung paano sinikap ng misyonerong Kastila na sugpuin ang ritwal na pagsuob sa dalawang aguho sa islang kaharap sa Lambak na kinalibingan ng dalawang magkasintahan (Hinahon at Luningning). Dahil walang magsabi kung bakit patuloy ang pagsunod ng mga katutubo sa lumang paniwala, sinuhulan ng pari ang isang mangingisda upang ibunyag ang katotohanan. Nagsisi ang nabili't tuloy nagpakamatay. Pinutol ng misyonero ang sagradong aguho, at sa ganitong demonstrayon ng lakas, sapilitang sumunod ang madla. Pagkukunwari, suhol, panlilinlang, dominasyon—ilang paksang-diwang magsisilbing hikayat sa mambabasa.

Maitanong muna: Naputol ang katawan ng puno, subalit nasira ba ang ugat ng kababalaghang matagal nang naipunla sa malay at kalooban ng mga katutubo? Malaking agwat sa pagitan ng empirikal na tanawin at mahiwagang realidad. Ang buong nobela ay tugon at pagpapaliwanag sa limitasyon ng dahas.

Taliwas ang nababalot sa naratibo. Naghain ng sakdal ang mga timawa ng Subay laban sa tiwaling pamamalakad ni Lakan Kislap. Nagulat ang lahat. Sa tulong ni Luningning at Apo Asa, iniutos ni Hari Ladya ng Lambak na iwasto ang mali. Ipinatapon si Hinahon at ipinagbawal ang pagbabalik niya. Hindi masakmura ni Lakan Kislap ang pagtitimpi ng hari. Kaya iniutos ni Lakan Kislap kay Balaho, ang kanyang katiwala, ang pag-ulit ng pangungulimbat sa mga paraw na nangangalakal sa mga isla ng lawak ng Bai. Ang pagkamal ng yaman sa marahas na pagnanakaw ay simula ng “booty capitalism” o puhunang nakaw, na unti-unting aagnas sa agrikulturang piyudal ng Lambak. Bumalikwas si Balaho, tinulungan si Gat Tarik na heneral ng mga mandirigma ng Lambak, at napuksa si Lakan Kislap. Namatay si Hinahon sa pagsisikap makaniig ang kasintahan sa lihim na pulo sa lawa. Ipinakasal si Luningning kay Gat Tarik. Ipinayo ni Apo Asa na tanggapin ni Luningning ang tungkulin niyang ipagpatuloy ang paghahari ng mga maginoo.

Parang pinagtipan ang nahiwalay na magkasi. Bago ikasal na iniutos ng tradisyon, naglakbay si Luningning sa isla kung saan naglililiwaliw sila ni Hinahon bilang Hiwaga at Ganda-Sula, pangalan ng dalawang magkapantay na nilalang talikod sa herarkiya ng sinaunang kaharian. Doon naiburol si Hinahon na nasugatan ng isang matinik na isda sa lawa. Sa katabi niya

nailibing si Luningning pagkatapos maikasal kay Gat Tarik, magsilang ng anak (Laongpita), at maipangayupapa ng di-magamot na sakit.

Mapapansin na matagumpay ang intriga ni Lakan Kislap sa bisa ng hilig at ugaling nananaig sa kaharian. Sinamantala niya ito upang sugpuin ang mga timawa, itago ang mga abusong ipinataw niya sa mga magsasaka, makuha ang “tala ng Lambak,” si Luningning, at maidagdag ito sa kanyang ari-arian. Si Luningning ay komoditi na ipagpapalit sa handog na alahas na galing sa negosyo ng pangungulimat. Ebidensiya ito na bukod sa paniningil ng buwis mula sa mga timawang umuupa, o nagsisilbi, mas higit ang kita niya sa pangungulimat. Tuwirang hamon ito sa matandang paraan ng paghamig ng sarplap, halagang likha ng lakas-paggawang hindi binayaran o sinuklian. Nagmula sa produksiyon ng mga alipin at mga timawa sa lumang lipunan bago dumating ang kongkistador na Kastila ang kapangyarihan ni Haring Ladya at mariwasang ginhawa ng kaniyang korte.

Hudyat ng Paghihimagsik

Nakasentro rito ang rebelyon ng mga timawa. Ang bansag na timawa ay mga alagad ng isang datu (tulad ni Lakan Kislap) bilang mandirigma. Hindi sila trabahador o taga-alay. Ulat ni William Henry Scott tungkol sa grupong ito: “Although a first-generation timawa is literally the half-slave of some datu sire, once he achieves *ginoo* status through liberation, he is free to move to any settlement whose lord is willing to enter into feudal relations with him... The timawa are his comrades-in-arms in his forays and share the same risks under fire... They are men of consequence in the community and may be appointed stewards over a datu’s interests” (1982,116-117). Hindi puno o alipin, ang uring timawa ay halos maginoo na tumutulong sa datu upang mapasigla’t mapalawak ang awtoridad ng datu, sa obserbasyon ng mga Kastila na gumala sa Kabisayaan. Gayunman, mas malapit sila sa mga pesante at trabahador, mabilis at handang makiramay sa mga anak-dalita at biktima ng mga may-kaya.

Sa *Diksiyunaryo-Tesaurus Pilipino-Ingles* ni Jose V. Panganiban, ang katagang “timawa” ay may kahulugang “free man,” “emancipated slave,” taglay ang katangiang pulubi at labuyo (1972, 975). Mababakas doon ang ibinadya noong panahon nina Lapu-Lapu at Rajah Sulayman. Sa Katagalugan—sa Lambak at Subay—ayon din sa saliksik ni Scott, ang mga timawa ay hindi maharlikang sundalo ng datu o hari: “In fertile wet-rice lands around Laguna de Bay and the Candaba swamps, they were found to be “plebeians” and “common

people,” farming rather than fighting” (1982,118). Lapat ito sa grupo ni Hinahon, bagamat mahusay rin sila sa pangungubat, pakikitalad, paglalayag. Tipong ingkilino o kasama sa lupaing kontrolado ng Lakan, nakaangkla sa pagtitilad ng lupa at hindi pangingsda (bagamat mahusay din si Hinahon sa paglangoy).

Matatalos na transisyonal ang yugtong pangkasaysayan ng uring timawa. Mula alipin tungo sa napalayang tao. Taglay ang katangiang nagsasarili, walang ibang nag-uutos, malaya sa dikta ng saserdote o pamahiin (kapre, multo). Isa pang malaking kaibahan ng sitwasyon sa Lambak (ang lawa ay siyang bukal ng Pasig na nagkakawing ng mga teritoryo ng Haring Ladya sa siyudad ng Maynila) ay ekonomiya at hanapbuhay: ang kalakalan o komersiyo ay siyang laganap na aktibidad na nagbubuwis sa kaharian upang mapanatili ang “kabutihan ng lahat” sa pamamahala ng minanang awtoridad ng mga maginoo. Doon nakasalig ang ideolohiya: herarkiya ng piyudal o tributaryong sistema.

Sa pamumuno ni Hinahon, naipakitang matapang, magiting, at lubhang masaklaw ang dalumat at sensibilidad ng binata. Katibayan nito: naugitan niya ang paraan ng paghulma ng isang gahum o hegemonya na nag-uugnay sa karaniwang masa at maginoo (sa simpatya nina Luningning at Apo Asa at karaniwang tao). Natamo niya ang pagdamay ng Hari Ladya bagamat siya’y ipinatapon. Repormistang hakbang ang ginawa ng Hari upang masagip ang “dangal” ng maginoong uri. Gayunman, ito’y panimulang hakbang sa pagbabago.

Bakit isiningit ng nobelista ang paksang-diwa ng pag-iibigan? Tiyak na may radikal na balak: iresolba ang kontradiksiyon ng maharlika at timawa. Lumulukso sa hangganan ang bisa ng pag-ibig. Demokratiko’t mapanira ito, sa tingin ni Apo Asa: “Ang pag-ibig ay isang damdaming naghahari sa lahat ng kinapal at sa kanyang bisa at lakas ay walang di nangangayupapa... Nagdudulot ng pait at ligaya, nagbubuo at nagguguho, nagtataas at nagbababa, ngunit saan at kailan man ay nananatiling makapangyarihan at patuloy na naglalagos, nang walang alinlangan at pag-aatubili sa buhay at sa panahon” (306). Damdamin ang bumubuwag ng mga bakuran, hadlang, hangganan, Ang kumbensiyonal na pangyayari sa literatura ng Medya Siglo, na masisinag sa *Florante at Laura*, ay pag-iibigan ng dalawang taong mula sa iba’t ibang uri, mula sa itaas at ibaba. Sa kanlurang tradisyon, mababanggit ang asal-maginoong romansa sa mga akda nina Andreas Capellanus, Chretien de Troyes, Guillaume de Loris, atbp. (Frye, Baker, & Perkins 1985, 127). Sa nobela, ang pagkaligtas ni Hinahon kay Luningning sa panganib sa lawa, at ang paglalaro nila bilang Hiwaga at Ganda-Sula, ay senyas na magbubuhay ang transpormasyon ng lumang orden sa larangan ng pantasya o ilusyong namulaklak sa imahinasyon.

Hinala na natin na maligoy ang landas tungo sa kapana-panabik na kalutasan. Bago maipundar ang radikal na pagbabago, kailangan ihanda ang budhi at kamalayan ng mayorya sa marahas, mapanganib at nakasisindak na praktikang hindi nakasanayan. Tiyak na madugo ito dahil hindi sadyang magbibitiw ng pribilehiyo ang mga namumuno. Sa pagkatapon kay Hinahon, himatong na lakas ng kampon ni Haring Ladya ang magdidikta. Sandatahang pagsikil sa mangungulimat ang kinailangan.

Interbensiyon ng Masa

Unang suliranin ay paano malulutas ang nagulong kaayusan? Sa unti-unting reporma? At paano matatanggal nang lubusan ang piyudal na orden? Nariyan ang halimbawa ng rebolusyon sa Pransiya at Rusya. Marahil, kailangan ng dahas at dogmatikong kumbiksiyon ng misyonero ang kailangan. At katusuhan—iangkop ang paraan sa ugali't kinagawian upang magamit iyon sa ironikal o parikalang paraan.

Nang kawani si Aguilar sa gobyerno, tiyak na alam na niya ang potensiyal ng kilusang manggagawa buhat pa ng kauna-unahang aklasan (tungkol sa impluwensiya ng Kaliwanagan via Katipunan, sangguniin si Añonuevo [2004, xv-xxviii]). Pinamunuan ni Isabelo de los Reyes ng Union Obrera Democratica noong Agosto 1902, nagkaroon ng karanasang huwaran ang proletaryo sa siyudad. Sa dekadang 1905 hanggang 1925, bumilis ang pagtaas ng kamalayang pampolitika ng masa sa mga aktibidad ng Congreso Obrero de Filipinas (1913) ni Hermenegildo Cruz, ang Katipunan ng mga Manggagawa at Magsasaka sa Pilipinas ni Jacinto Manahan, at Partido Obrero de Filipinas na nabanggit na natin. Noong 1924, dumalo sina Evangelista at mga kasama sa First Congress of the Oriental Transportation Workers sa Canton, Tsina, noong 1924. Doon nila nakatagpo ang mga komunistang liderato ng mga unyon mula sa Rusya, Tsina, Inglatera, Pransiya, Hapon, Korea at Indonesia (Simbulan 2018, 36-43).

Lalong makasaysayan ang dalaw sa Pilipinas ng bantog na Marxista na taga-Indonesia, si Tan Malaka noong 1925-26. Walang pasubaling nakahalubilo ni Aguilar si Malaka nang ito'y makisalamuha kina Quezon, Claro Recto, Ramon Torres, at Francisco Varona, na presidente ng Congreso Obrero at patnugot ng *El Debate* (Simbulan 2018, 43). Si Aguilar ay mataas na opisyal sa Kawanihan ng Paggawa mula 1913 hanggang 1923, at walang salang inusisa nila ang internasyonalisasyon ng mga unyon sa bandila

ng Unyon Sobyet. Ano kaya ang pinag-usapan nila ni Malaka o ng mga komunistang Amerikano na bumisita sa mga unyon?

Nasuong na ang maliit na pulutong ng mga progresibong maka-kaliwa sa pakikibakang pandaigdigang. Noong 1926, naaprubahan ang panukala ni Evangelista na sumali ang Congreso Obrero sa Red International ng mga unyon ng Communist International (Simbulan 2018, 52). Naging hikayat ito sa pagtatatag ng Partido Obrero (Lapiang Manggagawa noong 1928—sagisag ng pagsulong ng kamalayang pampolitika ng mayoryang anak-pawis sa kolonya. Nagkabisa ito sa praktikang malikhain ni Aguilar sa proyekto nina Hinahon at kasama. Ang pagbubuklod ng mga timawa sa pamumuno ni Hinahon ay resulta ng malusog na mobilisasyon ng uring manggagawa't magsasakang nasindihan ng Rebolusyong Bolshevik sa Rusya. Ginising nito ang natutulog na kamalayan ng masa; naligalig ito, napukaw, at tuluyang humamon sa oligarkiyang nagsasamantala.

Sa pakiwari ko, ang inspirasyon ng pagbabalikwas ng mga timawa dito ay mga aklasan ng Colorum noong ika-dekada 1920. Libo-libong alagad ang kasapi sa Sociedad de la Confianza sa Leyte at Samar; at Caballeros de la Sagrada Familia sa Pampanga, Bulacan, Pangasinan at Nueva Ecija. Marami ring sekta sa Tarlac, Rizal, Pangasinan, La Union, Batangas at Surigao. Sa Surigao noong 1923, nagsimula ang rebelyon sa pagpatay sa limang sundalo ng Konstabularya. Sumunod ang madugong pag-aalsa sa Samar, Leyte at Agusan mula Enero hanggang Oktubre 1924. Kinailangang magpadala ang gobyerno ng isang sasakyang-dagat na pandigma at ilandaang sundalo upang sugpuin ang sumiklab na protesta ng mga pesante na binansagang “religious fanatics and recalcitrant taxpayers” (Constantino 1975, 351) ng rehimen ni Leonard Wood. Hindi pa napapawi ang usok ng sunog sa Surigao, sumabog ang sekretong grupo ni Pedro Makabola sa Nueva Ecija noong Marso 1923. Ang Kapisanan Makabola Makarinag ay binubuo ng mga mumunting magsasaka at mga kasamang inaabuso ng mga kasikeng nang-aagaw ng mga lupain. At isang taon pagkalathala ng *Ang Lihim ng Isang Pulo*, naghimagsik ang mahigit 26,000 hukbo ni Florencio Intrencherado sa anim na probinsiya sa Bisaya.

Hindi maikakaila na nakabagabag kay Aguilar ang malaganap na sandatahang pagtutol sa umiiral na sistema, sintomas ng mga agrabyo't karaingan ng mga timawa't aliping ginigipit. Hindi rin maiwawaglit ang malupit na dagok ng pagsikil ng gobyerno't burukrasya. Makahahanap pa kaya ng mapayapang katugonan sa sigalot na nakaugat sa pribadong pag-aari ng lupain at mga kasangkapang pangkabuhayan? Mayroon kayang nilalang tulad nina Apo Asa at Luningning na mamamagitan at mag-aayos ng kasunduan sa magkatunggaling madla?

Kapasiyahan o Katalagahan?

Halos lahat ng komentaryo sa *Ang Lihim ng Isang Pulo* ay nakatuon sa mala-alamat na romantikong ugnayan nina Luningning, anak ng Haring Ladya ng Lambak, at si Hinahon, isang timawa sa Subay. Hindi kataka-taka. Nahirati sa ganitong kuwento ng nasawing pag-ibig ang ilang henerasyon ng kritiko at mambabasa. Kahit ang iskolar na si Soledad Reyes ay naitampok ang romansang historikal na kung ito lamang ay simplistikong pagbasa. Kagyat tinawag niya ang pansin natin sa tunggalian ng mga uring kinatawan ng dalawang magkasuyo: “ang mga dinuduhagi na kilala sa tawag na timawa, at ang mga maharlikang tagalikha ng batas” (100). Sa katunayan, ito ang susing paksang-diwa na magkakalas sa problema ng pangkabuhayan, hindi borlas o laylayan.

Ang pagmamahalan ng dalawang tao ay hindi maiintindihan hiwalay sa tagisan ng mga puwersang panlipunan. Nakakabit din iyon sa relasyon ng reproduksiyon sa sarilahay ng pamilya’t angkan ng buong sistema. Saksi ang pakli ni Luningning kay Apo Asa hinggil sa prayoridad ng “kapakanan ng lipi”: “...kaya’t ngayon ko nahuhulo kung bakit ang kalabaw ay hindi makatangi sa pamatok” (95). Pakikiisang-palad ng magsing-irog ay nakasalig sa pakikitungo’t pakikipagkapwa. Sa tema ng imbestigasyon tungkol sa ano ang makatarunga’t makataong ugnayan sa lipunan, nakaangkla ang iba pang makatuturang usaping sumasaklaw sa buhay at kamatayan ng isang kaayusang panlahi. Hihimayin natin ito sa pagkilatis sa ilang piling tagpo at tauhan.

Maidadagdag ang usapin ng ideolohiya, partikular ng relihiyon o sistema ng paniniwala. Nakalakip din dito ang problema ng etika o moralidad: sa diwa o kamalayan ba nakasilid ang halaga ng kilos o gawain, o sa bisa at bunga nito? Saan nakaugat ang birtud na siyang sinapupunan ng kabaitan at kabutihan? Ano ang mabuting relasyon ng mga lahi, ng tradisyon at makabagong kabihasan? Saan matatagpuan ang kaganapan ng mga mithiin, hangarin at iba pang prinsipyo sa pakikipagkapwa? Ano ang karapat-dapat na ugnayan ng indibidwal at lipunang kinabibilangan niya? Ano ang relasyon ng malay (idealidad) at realidad (penomenong empirikal)?

Napanood natin sa Kabanata XI ang paligsahan ng lakas nina Hinahon at Balaho, kinatawan ng dalawang pangkat na may mga sariling layon at batayan. Nakaligtas ang kampon ni Hinahon sa balakid ni Lakan Kislap at mga alagad. Hindi nagtagal, nagsumpaang sila sa isang sandugong pagkakasundo: “Sa gayong paraan niyari ng magkakasamang timawa ang taling matibay ng kanilang pagkakapatiran ang buklod ng pag-iisang kalooban at damdamin sa harap ng kalupitan ng Lakan na siyang puno at dahilan ng kanilang mga pagtitiiis” (81). Sa pagdaramayan nakatindig ang kanilang tapang at dunong

habang ang mga mandarambong/pirata ay nagpupuyos sa pagkakamal ng kanilang bahagi ng luhong ninakaw.

Walang masyadong gambalang nalikha ang mga timawa. Nang sila'y nakapiit, nakiramay ang isang di-kilalang taga-Lambak na siyang nagpasigla sa kanilang adhikain. Lumukso sa isang unibersal na pangitain ang dati'y partikular na daing, tuloy napagwari ni Hinahon ang mas mapanghamong problema kung paano mababago ang buong kaayusan ng lipunan. Napakapundamental ang pagpihit na ito sa isang malalim at malawig na perspektibang nagbabadya ng isang pontensiyalidad ng uring timawa:

Ang bato kaya magkahugis ay kung dinadaras, ang kahoy upang makasangkapan ay tinitistis at ang bayan naman upang bumuti sa kanyang tayo ay kailangan hubugin sa bubuan ng mga bagong damdaming lalong makatao at ikawawasto ng pagkasulong. Kahi't ang ganito na lamang pala ang siyang matamo at huwag na ang pagkakamit pa ng lunas sa kanilang dinaranas na kaapihan, ay malaking pakinabang nang maituturing at sa ganang kanya'y makasisiyang-loob... At sa katunayan nga baga... ay ano ang Lakan sa Subay sa salitaang iyon?

Ang Lakang kanilang binabangga at silang nagsisibangga ay mga anino lamang na pinagagalaw ng nagsisikip nang di pagkakawasto ng dalawang kapakanan. Sa isang dako, ang malalaki na, sa pag-aakalang may matwid silang magpairal ng kahi't anong palakad na maibigan sa lalong ikapapaanyo ng yamang salin at saling kanilang minana sa mga ninuno, ay nangakalilimot nang ang katiisan ng kapwa ay may sukat at hangganan; at sa isang dako naman ay ang maliliit, na may karapatan at matwid na mabuhay ng ayos tao, na taglay ang mga kadakilaang akibat ng kanilang pagkamay-isip (116).

Lumilitaw na ang kaharian ng Lambay ay isa lamang tanghalan para sa pagkabunggong ito ng dalawang pagmamamwid na pinakaunang suliraning gumambala sa “tahimik na kabuhayan ng mga unang lahi.” Mas kritikal kay Hinahon ang suporta ng karaniwang mamamayan at paghinog ng kanilang kamalayang pampolitika. Patuloy ang pagmumuni-muni ni Hinahon na propetikong nanghula sa panahong darating, at nagpahiwatig din ng isang pilosopiya ng pagsulong ng lipunan batay sa kontra-gahum na tendensiya sa bawat yugto ng kasaysayan. Nakalubog dito ang palaisipan hinggil sa taktika at estratehiya ng minimithing transpormasyon ng buong kaayusan:

Nababatid ng binata na ang mga pinag-ubanang kaugalian, lalo pa sa liping kinabibilangan niya na lubhang magagalangin sa matatandang ugali ay di agad mapapahid na gaya ng uling at kailangan, hindi lamang ang tiyaga kung di ang walang maliw na pagpupunyagi upang makasapit man lamang sa unang baytang ng ginhawa, at hindi nagtataka, dahil dito, na siya at ang mga kasama, higit siya marahil sa iba, ay mangagtiis ng pag-uusig na malalaki at makapangyatrihan.

Mahigit sa kanilang tinitiiis na pagkakulong ang kanyang hinihintay na darating, kung hindi palarin ang mga pagmamamatwid na kanyang inilahad sa harap ng hari, ngunit mag-ibayo man sakali ang mga hirap, patnubayan lamang sila ng pagkagiliw ng maliliit, ay ipalalagay na ring may nagawa siya.

Ang nakakatulog na damdamin ng mga naaapi ang ibig niyang gisingin, hindi upang magsuwail sa natatatag na pamunuan kundi upang humanap lamang ng ginhawa at nang ang kahuhaya'y lumuwag, maging maalwan at kaayaaya, sa kapakinabangan hindi ng iilan kundi ng karamihan.

Saa't saan man dako ng Lambak at nga mga kahariang kalapit nito, ay pinipipi lamang ng pagpapakundangan ang maliliit, datapwa't paputaputaki at kahi't pakislap, na parang guhit ng mabilis na lintik sa isang makapal na panganoring nagbabala ng ulan, ay nababanaagan ang nagpupuyos na sukal ng loob ng mga nagbabata sapagka't mahihina (116-17).

Maingat na paghuhunos-dili ang masisinag dito. Sinapantaha ni Hinahon na ang ginawa nila ay isang eksperimento upang masukat kung ang “talarong timbagan ay patuloy pang mapagkakatiwalaan.” Kung mabigo, isang babala ang maikakatas sa nangyari: “Sa madalas na pagkabigo, sa di pagkakapalad na magwagi ng makakatwirang daing, nagbubuhat na parati ang isinusukal ng loob ng mga mamamayan, at ang sukal ng loob kung siya nang mamayani, ay nagiging ningas na tumutupok, kung di man bahang gumugunaw” (117). Matinding babala sa mga tirano at diktador ito.

Paralelograma ng Kataksilan

Naisusog sa umpisa ang isang pangunahing paksang-diwang tumutuhog sa mga pangyayari: ang desideratum ng katapatan sa pakikipagkapwa. Walang lipunang nakasandig sa hunyango at di-tapat na pakikitungo. Sa dalumat ni Gat Tarik na heneral ng mga tropa sa Lambak: “Sa pagtitiwala ng mga sakop, ng karaniwang taong bayan, ay siyang matibay na kuta ng pagpupuno” (230). Salungat dito ang paglilihim, pagkukunwari, kabulaanan, pagkukubli ng tunay na nais o tangka. Nasaksihan na natin ang sandugong pagbibigkis ng mga timawang kapanalig ni Hinahon. Sila ay nagbuklod sa isang mithiin: tutulan ang pagmamalabis ng Lakan ng Subay, uliran sa pagkakanulo't pagkasukab.

Sa kabilang dako, ang mga mangungulimbat sa pamumuno ni Balaho ay kusang nagkasundo. Magkabalikat sila hindi sa sumpang ikabubuti ng lahat,

maginoo at timawa, kundi sa islogan ng paninikil at pagpatay: “Singginay pag-ubusin! Singginay paghanapin!” hudyat ng pagdagit ng lagim, “...tandang gayak na ang hukay na pagbabaunan sa bihag o talunan. Ang gayong kalupitan at pagmamabangis na sadyang ginawang panuto ni Balaho sa kanyang mga kawal, ay itinitibay naman ng kalihimang nagbubuklod sa kanila sa pagkakaisa. Ang mga nauutang na nilang buhay at nagagagang kayamanan ay tanikalang ipinagkakatali nilang lahat sa iisang adhika: na ang lihim ay mapatago” (49). Akala nila’y matatag at walang pasubali ang pagtitiwala nina Balaho at Lakan sa kanilang alagad. Ngunit sumingit ang pagkabigong paslangin ni Balaho si Hinahon sa utos ng Lakan.

Dangal at integridad ay mahalaga sa maginoo, balakyot man o matuwid. Hindi nakalimutan ni Balaho ang insultong pagkaduhagi sa kanya ng Lakan. Binansagang duwag si Balaho, at inulit muli ang pagkutya nang sila’y nakikihamok pagkaraang tumalikod si Balaho’t ibunyag ang natipong yaman sa tumutugis na kampon ni Haring Ladya. Sukli ng nagtaksil na katiwala sa dating panginoo: “Inulit mo na naman ang pagduhagi sa akin. Dahil sa nangyari sa Taghuyan, ako ay tinawag mong duwag at binabae at saka ngayo’y duwag mo rin akong tinatawag. Upang makilala mo nga kung gaano ang magagawa ng isang duwag at binabae ay sadya kitang ipinagkanulo sa yungib at ngayo’y gumawa ka ng ibig mong gawin” (265). Kakatwa o balighong kasukdulan? Kapwa nabuwal sa magkatimbang na dahas ang nagtaksil at pinagtaksilan, ang humalay at gumanti—kapwa biktima ng magkakambal na paghihiganti.

Sa malas, ang hiyang tinamo ni Balaho ay personal. Hindi naman siya inialis sa tungkulin o nilait sa harap ng mga kasama. Hindi binawasan ng hati sa pangangamkam. Kinipkip niya ang pagkasira ng dangal ng pagkalalaki—kabaligtad sa pagtrato ni Hinahong ipagpaubaya sa iba ang pagparusa kay Balaho, ipinatawad pa niya ito. Napaglimi rin ni Balaho na ang kamalian ay dala ng kanyang nakamihansang “pagsunod sa anumang pinita” (173). Hindi materyal na ari-arian ang nakasalang dito kundi puri ng pagkatao na nakaugat sa tradisyonal na asal sa tribu-herarkiya.

Marahil, ang pagkawala ng paggalang ng isang maginoo ay sadyang nakapapariwara. Ano ang leksiyong mapupulot dito? Na walang dangal ang pakikitungo ng mangungulimbat sa isa’t isa? Na dapat huwag hiyain ang kapwa maharlika? Sa katunayan, mahihinuha na ang pinagbuhatan ng sakit ni Balaho’t Lakan ay wala sa kanilang pagpapasiya: ang udyok na makahamig ng yamang inihain ng sumiglang pangangalakal sa lawang ginagamit ng mga negosyante mula sa Pasig at Maynila. Ang paniniwala, ideolohiya, asal o ugali ay kasudlong ng moda ng produksiyong sosyal, na batayan ng ugnayan ng bawat uri sa lipunan.

Sa pagpalit ng moda ng produksiyon, nabago rin ang kaisipan at dalumat ng mga taumbayan. Nakasalalay iyon sa metamorposis ng praktika't relasyon ng mga nasasangkot sa aktibidad ng paghahanapbuhay. Nasabi na ang pagbunsod ng “booty capitalism” na kaagapay ng transisyon ng ekonomiya mula agrikultura tungo sa kalakalan ng hilaw na materyales at manupaktura. Ang pirata ay maituturing na ahente ng pamilihan, nagtitinda ng mga produktong napasakamay sa anumang dahilan, tumutubo't nagpapaikot ng salapi. Wala pang monopolyo ang puhunan o sentralisadong pagbabantay ng praktika ng patubuan o pagsasamantala. Ang timbangan ng kapangyarihan ay nakasalalay sa kontrol ng armas, sa kung sino ang may mabisa't masustansiyang monopolyo ng dahas.

Hindi Iginuhit ng Tadhana

Sa aking kuro-kuro, ang nobela'y hindi nagwawakas sa pagkamatay ni Luningning at Hinahon, o sa pagwawagi ni Gat Tarik. Sa huling kabanata, layon ng awtor ang ibunsod ang naratibo sa isang malawig na pananaw, ang paglalagom ni Apo Asa na tagapayo't maalam-na-tagapagsalaysay. Ang masaklaw na kabatiran niya ay nakasangkalan sa kumpisal ni Luningning at hinuhang nagtahi sa pira-pirasong ulat at balita, na pinagtagpi-tapi sa isang balangkas na ibinahagi sa utos ng Hari Ladya.

Bakit ginawa ito? Una, upang bigyan ng isang maulirang himig ang buong kasaysayan ng Lambak at kanugnog na bayan; pangalawa, upang ipatalastas ang lihim na damdamin at kaisipan ng mga pangunahing protagonista; at pangatlo, upang ipahiwatig na sa kabila ng sakuna't pighati, ng kasawian at kapinsalaang naranasan ng lahat, malusog at masigla pa rin ang paniniwalang makabuluhan ang lahat, at makatuturan ang mga pangyayaring di-umano'y “iginuhit ng tadhana.” Ito ang maituturing na pag-uugit ng hegemonya, gahum, na pundasyon ng estruktura ng lipunang piyudal.

Sa opinyon ni Pablo Glorioso, ang *Ang Lihim ng Isang Pulo* ay “nobela romantika” na may bahid ng kronika ng isang kaharian. Sa kabila ng kamatayan ng magulang, patuloy ang paglaki ng anak ni Luningning, si Laongpita, at patuloy rin ang “pagkasulong” ng sangkatauhan—“isang kahayagan ng sinasabing ‘tragic view of life’” (319). Pasumalang haka-haka ito. Sa pakiwari ko, hindi “tragic” ang pangitaing sinikap ikintal sa pakikiramay natin kay Luningning habang pinapanood niya ang kolektibong gawain, ang pananiman sa bukid: “Iyon ang buhay, ang tunay na buhay na pinagpapala ng kanilang magagandang daliri at maninipis na palad upang

kung lumalaki at sumapaw ay makasapat sa mga pangangailangan ng magama-anak...Lalong nag-uulol ang paniniwalang luma mang bagay ang pagtatanim at sa panapanaho’y ulit-ulit na ginagawa, ay parati namang nagtuturo na ang lakas ng katalagaha’y walang kupas at ang kanyang biyaya’y di nagsasawang magpahiram sa tao ng buhay” (295). Hindi trahedya ang namasid kundi siklo ng trabaho sa kabukiran. Papuri iyon sa likas na kakayahan ng tao, sa halaga ng lakas-paggawa ng mga magsasaka, sa kanilang dunong at kasanayan. Sa totoo, ang tinutukoy na “katalagahan” dito ay produksiyon ng kailangan sa buhay sa tulong ng kalikasan, ang saganang bunga ng pagtugma ng mapanlikhang pawis ng tao at mapagpaunlaking proseso ng kalikasan.

Isang kakulangan ang biglang pagpasok ng tagan sa mapayapang lawa. Tila hindi naihanda ito. Pero baka hiwatig din ito ng mga di-inaasahang aksidente o hindi pa nauunawaang penomena ng kalikasan? Isang hiwaga, angkop sa bayaning kilala sa tatak na iyon? Marahil, ang tagan ay alegorikong signos na representasyon nina Lakan Kislap, Balaho at mga diyabolikong puwersa ng lipunan? Sa anu’t anuman, sa espasyo ng guniguni, lahat ng bagay ay makahulugan at magkakarugtong.

Ang likhang-sining ni Aguilar, sa pangitaing nagdiriin sa pagsasanib ng tao at kalikasan, ay masasabing komedyang mala-romantiko. Kung tutuusin, ang tipo ng komedya rito ay ironiko: namatay ang biktima ng gawing piyudal, hindi kumupas ang kaniyang inosenteng pagtitiwala sa kabaitan ni Haring Ladya. Namuhay ang mga timawa sa ibang lugar, natamo ang “emancipation from a confining form of social contract” (2) na katangian ng komedya ayon kay Northrop Frye. Bagamat walang kasal, sayawan o pistang nagdiriwang sa tagumpay ng mga protagonista at ng napinsalang komunidad, naisalba ang pagsasanib ng kalikasan at buhay ng tao. Ang dalawang bayani (Hinahon at Luningning) ay hindi biktima ng tadhana (*ananke*, sa Griyegong trahedya) sanhi ng kanilang *hubris* o kapalaluan, kundi ng mahigpit na tradisyon ng mga ninuno na humantong sa sakripisyo ng dalawang matalinong bahagi nito. Batay sa sakripisyo nila, naging matatag, mapayapa at malusog ang kaharian.

Paglalakbay Tungo sa Arcadia

Sa sinaunang panahon, ang bulubunduking rehiyon sa Sparta sa Gresya na tahanan ng mga masayang pastor ay tinawag ng mga pantas na Arcadia. Pinuri ang payak at simpleng buhay ng mga nagpapastol ng tupa at kambing. Pantay-pantay ang lahat. Utopya (mula sa titulo ng akda ni St. Thomas More, *Utopia*)

ang tawag sa lugar na mariwasa't maginhawa dahil nagtatamasa ng mabuti't matinong batas—isang paraiso sa daigdig, tulad ng matatagpuan sa *Republic* ni Plato, *New Atlantis* ni Francis Bacon, at iba pang akda nina Samuel Butler, William Morris, Edward Bellamy, at H.G. Wells. Literal na kahulugan ng “utopia” ay “wala dito.” Gayunman, matipunong genre sa panitikan ang paglalarawan sa utopyang ibinalangkas sa imahinasyon, tulad ng matatagpuan sa alamat, kuwentong-bayan, at mala-epikong tulang *Gloria* ni Jose Corazon de Jesus at *Bayang Malaya* ni Amado V. Hernandez.

Pinatingkad sa naratibo ng *Ang Lihim ng Isang Pulo* ang utopikong motibasyon ng mga naghimagsik. Nabuo sa kaisipan ng mga pilosopong Rousseau, Diderot at Saint-Simon, naibunsod ng siglo ng Kaliwanagan ang romantikong rebelyon laban sa burgesyang poder. Sinipat iyon sa mabagsik na lenteng mapanuri nina Fourier, Owen, Marx at Engels. Masisinag ang mala-utopikong hibo ng damdamin at bisyon sa kabanatang XXVI, kung saan si Hinahon ay tinaguriang “ang Tirong sa Payagwan.” Bagamat sinunod muli siya ng kaniyang mga kasama sa Mabusong, itinakwil ni Hinahon ang paghihiganti sapagkat siya’y “gising sa pagka-masunurin at may matibay na pananalig sa lakas ng katwiran.” Ayaw niyang gambalain ang mga walang-sala: “Ang kaluluwa niya’y tumututol...sa isang gawang ikatatampalasan ng pananahimik ng marami” (211). Gayunman, ibinuhos ang lakas niya sa “pag-alalay sa mga nangaaapi,” gamit ang talino at galing sa pakikitalad. Isang radikal na taga-pangasiwang kontra-Ladya, proto-komunista sa kasalukuyang panlasa.

Si Hinahon, na nagpamagat na Hiwaga, ay kinilalang “suhay ng mga mahihirap sa kanilang pangangailangan ng saklolo, palibhasa ang matalas niyang tabak ay binubunot lamang sa kaluban upang huwag ipaapi ang matwid, at di man kinukusa ng sawing-palad na binata, ang pangalan niya’y gumigising sa maraming kalooban ng paghanga at mga pagpuri. Ngunit papuri at paghanga ng mga maliliit. Ang mga maginoo at malalaki na nabihasang sila lamang ang igalang at pintuhuin, ay nakasisinag ng panganib sa nangyayari...” Ang tirong sa Payagwan—anang mga bulung-bulungan—ay marangal pa sa dilang marangal. Siya ay tunay nating tanggulan at ngayon ay may matatakbuhan na tayo kung aapihin ng mga malalaki” (212-213). Sa pagpapanibagong-bihis ni Hinahon, nalusaw ang anumang hiyang tinamo sa kaniyang pagkatapon mula sa Lambak at Subay. Sa kaparangan ng Mabusong nabuo muli ang kaniyang diwang mapagpalaya. Hindi lamang naangkin niya ang dating pagkatao, nagpanibagong identidad dahil sa naisakatuparang pagwawasto sa buhay ng mga anak-pawis sa isang tiyak na lugar.

Naging bahagi ng paglalagom ni Apo Asa ang nangyari sa Mabusong harap ni Hari Ladya. Iniulat ang “tirong na hinangaan dahil sa karangalan

ng pakikisama sa lahat, at lalong-lalo na sa tapang na pinupuhunan upang madamayan ang mga nangasasahol...” Patuloy na ipinakibahagi sa Haring nagpatapon kay Hinahon: “Siya pala ay sinundan ng kanyang mga kasamang sinahol ng Lakan sa Subay, at doon ay sama-sama silang nagsipagnayon na ang kanilang panaho’y iniukol sa pagkakandili sa mga inaapi. Mapamaraan ang timawang masunurin. “Hinanap sa isang payapang pamumuhay, sa gitna ng malalaking gubat sa kaparandang nasabi na dinidilig ng malinaw na tubig ng Payagwan, ang katahimikang kailangan niya upang iluha sa pag-iisa, ang mapait na kapalarang kanyang napagsapit” (311). Ang ikinalungkot ni Hinahon ay ang hindi niya paglahok sa paglusob sa Duminding na kuta nina Balaho at mga mangungulimbat. Himutok niya: “Sayang at wala akong magawa. Kay-lupit na hatol ang aking tinitiiis!” (216). Etsa-puwera siya sa pagsupil sa mga suwail na mandarambong.

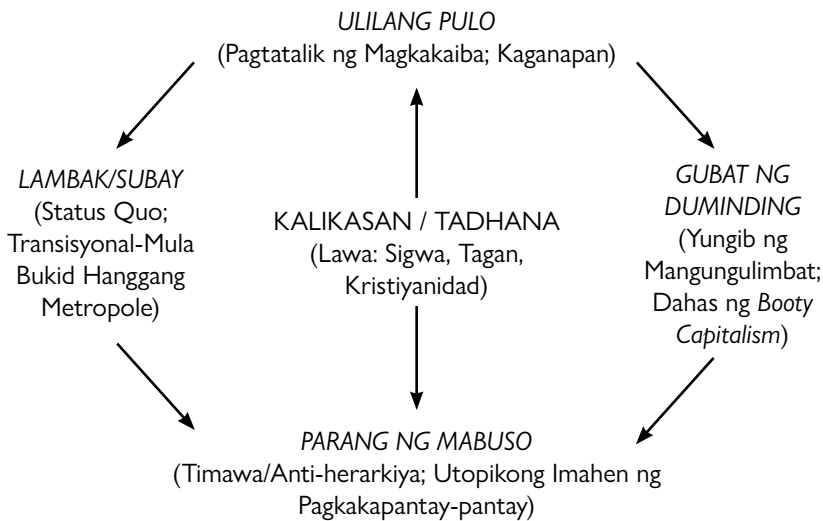
Hindi naging bayani si Hinahon sa pagsugpo sa kabuktutan nina Balaho at Lakan Kislap, na kapwa biktima ng kanilang kataksilan. Naligtas nga ang timawang maginoo sa lupit ng Lakan upang mapuksa ng pagnanais makapiling ang mahal na nakagapos sa isang sumpa, upang palayain ang kabiyak ng puso’t kaluluwa. Hindi hiwaga ito kung balintuna o balighong pag-ikot ng kapalaran. Ano kaya ang ibig sabihin ng mala-utopikong sandali sa Mabusó na pinutol nang pagtalon ni Hiwaga/Hinahon sa tangos ng Mayundong, paglangoy tungo sa ulilang pulo, at pagkahamak sa lagari ng tagan, upang kalagin sa sumpa ang kasintahan? Sagisag kaya iyon na limitado ang kakayahan ng tao at ang katalagahan o kalikasan ang siya pa ring nagtatakda ng determinasyon ng kung ano ang maari at hindi-maari sa buhay ng bawat nilalang?

Heograpiya ng Ulilang Pulo

Sa pagsusuma, ang komedyang Lambak at Subay ay humahantong sa pagdurugtong ng ulilang pulo sa kaparangan ng Mabusó. Naisakatuparan ito sa pagbubukas ng yungib sa Duminding. Nabuksan din ang lawa sa komersiyong pangkapuluan at kalauna’y sa pandaigdigang sirkulasyon ng produkto, salapi, kaisipan, idea, atbp. Ang tubig ng lawa at ilog ay siyang naglalalatag ng linyang patayo at pahiga sa mapa ng teritoryong sinasaklaw ng mga kaharian ng unang barangay. Sinikhay mabuo ng nobelista ang isang sintesis o totalidad ng mga sapin-saping kontradiksiyong nagpapagalaw sa mga tauhan at pangyayari. Samakatwid, ang dominanteng motibasyon ng nagkukuwento ay mimetiko, hindi didaktiko.

Bagamat may tonong kahawig ng mga alegorya ng mga alamat, korido, at mitong sipi sa Bibliya at epikong katutubo, tangka ng nobelista na lumikha ng representasyong empirikal ng hugis at anyo ng mga karanasan ng pangkating panlipunan. Walang tuwirang korespondensiya ang imahen at idea. Ibig sabihin, ang mga karakter at pangyayari sa nobela ay *hypothetical* o pagsubok sa puwedeng mangyari, kaya nakatutok iyon sa problematikong sitwasyong hitik ng ambigwidad o sapin-saping posibilidad (Scholes & Kellogg 1966, 149-51). Dahil walang himalang hulog ng kababalaghan, maipapaliwanag ang mga karanasan batay sa padron ng ugali, kostumbre, hilig o gawi ng mga uri sa kongkretong lipunan. Tugma sa historya kaysa mitolohiya ang pagkiling ng daloy ng kathambuhay.

Narito ang diyagrama ng mga temang makapagdadaliri sa espasyo ng mga ideolohiyang nakatahi sa sangkap na retorika, estilo, at talinghaga sa *Ang Lihim ng Isang Pulo*. Hindi ito solusyon sa bugtong ng nobela kundi mungkahi sa paglinaw ng mga paniniwala at kaisipang gumagabay sa pagpapasiya ng mga grupong nagtatagisan:

Semiotikang Kuwadro ng mga Kontradiksiyon sa Nobela

Batay sa kuwadrong inihanay ang mga nagtutunggaliang paksang-diwa, ano ang ibinabadya ng sirkulasyon ng mga ideang ikinabit sa pook o lugar? Una muna, talakayin natin ang papel ni Apo Asa. Ayon kay Mojares, “Apo Asa, the kingdom’s wise man, represents conservative wisdom in his belief in the right of the nobility to rule and his fear of the unsettling consequences of Luningning’s love for a timawa” (1983, 243). Natural, ang taga-payo ng

Hari ay masugid na tagapagtanggol ng status quo; katungkulan niya iyon. Kalakip doon ang pakikiramay sa kalusugan at kapalaran ni Luningning bilang sinapupunan ng magmamana sa poder ng Estado.

Gayunman, hindi niya nagamot ang sakit ni Luningning—ising etikal/moral na problemang kaakibat ng herarkiyang orden. Sa salaysay ni Apo Asa, iniwasan din ang pagbanggit sa tagilid na pagkiling ng Hari kay Lakan Kislap. Ipinabilanggo ang mga timawa sa paggalang sa Lakan, isang maharlika. Hindi rin nawatas ni Apo na bunga nito ang mga pakana, panlilinlang at kasakiman ng maginoong nakaluklok sa tabi nila. Mababaw at kumbensiyonal ang kabatiran ni Apo, nakasalig sa bulag na pagsunod sa kinagawian. Lamang, nabagbag din ang damdamin niya na nagpaubaya sa mga kahilingan ng dalagang anak ng hari.

Pagsisiwalat ng Lihim

Bulatlatin pa natin ang isang limitasyon ng matandang pantas. Nakadukwang siya sa bangin na humahati sa gahum ng *status quo* at na karupukan o kakulangan nitong tumangkilik sa kapakanan ng nagigipit. Kung hindi lamang sa pinsalang dulot ng pangungulimbat sa ekonomiya ng kaharian, hindi nabuwag ang kuta ng mga pamahiin, ang Duminding na pugad ng mga sigbin, tumao na kakila-kilabot: sila ay “matinding panakot hindi lamang sa mulalang taong nayon kundi sa mga taga-bayan man” (50). Kahit ang magiting na Gat Tarik ay nasindak kaya hindi niya ginalugad ang gubat na pinagtataguan ng mga suwail. Takot, sindak, kamangmangan—ito ang batayan ng doktrinang sumasaklong sa kabatiran ng mga namumuno sa Lambak. Bulag na tradisyon, hindi siyentipikong agham na saligan ng produksiyon/reproduksiyon ng kabuhayan at pagsulong nito sa sekular na larangan.

Panahon ng lugar at lunan ang ating analisahin. Ang lawa, na espasyo ng pangangalakal, ay larangan din ng paglalayag nina Magellan at mga kongkistador na Kristiyano na sumakop sa mahigit pitong libong pulo na bininyagang Filipinas para kay Haring Felipe ng España. Ito rin ang nagsilbing tanghalan ng mga puwersa ng kalikasan, puwang ng kababalaghan at hiwaga. Wala pang siyentipikong kadalubhasaan noon. Kaya misteryong kapritso ng kalikasan ang nagdidikta ng kapalaran ng mga nilalang. Kaakibat nito ang punto-de-bista ni Luningning na lumulukob din sa mga timawa: “Hindi niya mapagpapahamakang salansangin ang ugali na sapagka’t nasasalig sa isang

kabaitan ay isang dakilang panuto ng mag-a-mag-anak ng buong Lahi” (45). Ugali, kostumbre, kinagawian—ito ang saligan ng *status quo*, na nagkukubli ng mga kasamaang mapagkunwari. Unti-unting nalulusaw ng nagbabagong puwersa ng produksiyon ng mga pangangailangan sa araw-araw.

Pahabol na Balik-Tanaw: Basahin Muli

Unawain natin ang papel na ginanap ni Hinahon sa punto-de-bista ng buong balangkas. Magugunita na ang mga unang protagonista ni Aguilar— sina Luis (*Pinaqlahuan*), Celso (*Busabos ng Palad*), Pedro (*Nangalunod sa Katihan*) at Eladio (*Sa Ngalan ng Diyos*) ay para-parang kontrabida kina Rojalde, Don Hasinto at Padre Villamil. Si Celso lamang ang hindi nabilanggo o napatay dahil umilag at umiwas sa mapanganib na engkuwentro. Si Hinahon ay kaiba sapagkat puno siya ng mga timawa, ang proletaryong pangkat noong bago dumagsa sina Legazpi at Urdaneta; tuwirang iniapag ang daing ng mga timawa sa korte ng Haring Ladya, kaharap ni Lakan Kislap, ang maharlikang gumigipit sa kanila. Sandaling ibinilanggo dahil sa mapangahas na ginawa, subalit ipinatapon sa mungkahi ni Apo Asa at ni Luningning. Bukod sa paglalarawan ng mga intriga ni Lakan Kislap sa palasyo at kalakalan sa lawa’t ilog, ang nobelistikong talakay ay tumuloy sa satirikong listahan ng mga pirata, ang kanilang operasyon, kuwebang imbakan ng mga sinamsam, at mga pamahiing kapre’t mahiwagang espiritu sa Duminding, kutang pinagtataguan ng mga mandaragit.

Napadpad sa mala-utopikong parang ng Mabusong, kaya humina ang realistiko at satirikong daloy hanggang humantong sa huling pagtitipan nina Hinahon at Luningning sa pulong naging simbolo ng katapatan ng dalawa sa gitna ng mabilis na metamorposis ng agraryong ekonomiya tungo sa komersiyong at kalakalan. Sa alamat ng aguhong tumambad ang alegorikong impulso na nakadaig sa kumpisal at pagbulatlat sa sikolohikong motibasyon ni Apo Asa, tagapamagitan ng mga magkatunggaling interes. Naitampok ng naratibo ang positibong bahagi ng ordeng piyudal, ngunit ang solusyon sa krisis ng kaharian ay nangyari sa aksidente: bumalikwas si Balaho, naigupo ni Gat Tarik ang mga pirata, bumalik sa payapang paghahanapbuhay ang Lambak at Subay.

Sinubok natin dito na ipakahulugan ang paghahanay ng mga puwersa ng timawa at maharlika, pirata at Estadong hukbo, sa naunang talata. Si Hinahon kaya ang ninuno nina Luis Gat-buhay, Celso, Pedro, Amando

Magat at Heracleo Palmira? Pag-ibig ng anak ng hari sa timawa ang nakapamagitan, na sinang-ayunan ng kalikasan sa dalawang aguhong tumubo sa pulo. Gumugulong ang moda ng produksiyon, hindi mananatili ang lumang dibisyon ng gawain at distribusyon ng produkto. Hindi estatiko ang kabuhayan, sumusulong din ang kaisipan at maramdamang praktika ng paglinang sa materyal na puwersang bumubuo ng iba't ibang anyo ng lipunan. Sa pag-unlad ng kalakalan at paglaganap ng pamilihan, kung saan ang salapi ay makapangyarihan, nabubuwal ang kuta ng maginoong may-lupa, mga awtokratikong nagmana ng yaman at karapatang mamuno. Senyas ito ng pagdating ng kolonyalismong merkantil ng España at rehimen ng burgesyang pangitain-sa-mundo.

Kakatwa na hanggang ngayon, ang nobela ay uliran ng tradisyon at lumang kombensiyon na inaayawan ng mga timawa. Ito'y masusulyapan sa puna ni Gng. N. Baens-del Rosario: "Ang mga tauhan sa nobela ay katulad din halos noong nasa "Florante at Laura" at *Noli Me Tangere*. Ang maginoo, magiting at mapagtanggol sa mga api sa katauhan ni Hinahon, ang babaeng Pilipina na matimyas umibig ay inilarawan ng isang Luningning, at ang kabuktutan ng mga mapagkunwari na ginampanan ni Balaho ay mga tao na sumisipot sa lahat ng panahon sa anomang bansa... Sa magagandang tagpo dito [ang mambabasa] ay makapupulot ng mga palaisipan at mahahalagang aral" (Aguilar 1958, sipi sa pabalat]. Tinangka ritong mahalungkat ang nasabing palaisipan at aral batay sa "kadena ng signipikasyon" ng semantikong sangkap ng nobela. Sikapin intindiha na tangka ni Aguilar dito ang pagbaling ng tingin sa nakalipas, na puspos ng digmaan ng mga pangkat sa loob at labas ng Estado (pamahalaan), na *exemplum* sa hidwaang nangyayari sa kasalakuyan.

Maigigiit muli na analohiyang pagsasadula ng 1923 krisis ng Gabinete ni Gobernador Leonard Wood (1921-1927) ang nailahad ng nobela. Nangyari iyon pagkaraan ng magandang pakikitungo ni Francis Burton Harrison (1913-1921) na tila Haring Ladya na nagpamalas ng pagkalinga sa mga subjek ng imperyo (Agoncillo & Alfonso 1967. 368-70). Distansiyang malungkot ang pumaligid sa lihim nina Hiwaga at Ganda-Sula, testamento na ang pag-ibig ay sumisira sa bakod at pader ng uring panlipunan, na hindi naranasan nina Luis at Danding, o nina Carmen at Eladio. Hihintayin pa ang susunod na nobela ni Aguilar upang mabigyan ng pagkakataon sina Pedro, Dimas-Illaw, Celso at Hinahon na maangat ang personal na kabutihan sa palapag na magsaliw ang sariling kagustuhan at publikong kapakanan nang hindi winawalang-bahala ang interes ng bawat isa. Sa isang diyalektikong pagbithay ng mga puwersang naghahamok, nailikha ni Aguilar ang pagkatao nina Amando Magat (sa *Kaligtasan*) at Heracleo Palmira (sa *Ang Patawad ng Patay*).

Diyalektikang Sintesis o Mitikal na Katarsis?

Pagtapos ng pagsisiwalat ng lihim sa pagkaburoh ng magkasintahan sa pulo, kailangan ng pinakasasabikang resolusyon sa *denouement*. Inadhika ritong maipagtaghni-taghni ang magkahidwang sangkap ng nobela sa isang totalidad na maglulutas sa alitan ng mga uri. Ipinahiwatig iyon sa Kabanata V kung saan ginantimpalaan ang ibong lagaran na uliran ng pagkamatapatin. Sinikap maresolba ang mga kontradiksiyon sa medyasyon ng pagtatapatan nina Luningning at Hinahon, ng mga timawa sa isa't isa, ni Apo Asa sa Haring Ladya—kalutasan sa guniguni ng mga maalingasaw at di-maitatabing realidad sa kongkretong karanasan. Dapat sukatin ang bigat ng romansa sa pagresolba sa malalim at malawak na problema ng di-pagkakapantay-pantay. Pag-ibig ba ang rasyonal at pangmatagalang sagot sa mga pinapahirapan, sa mga inaalipin?

Isang palaisipan ang hindi maiwawaglit dito. Maitanong kung makasapat kaya ito upang mapahinahon ang nagiyagis na kalooban ng mga timawang hindi makabalik sa kanilang tahanan at magtamasa ng hustisya't dignidad? Hintayin natin ang kasagutan sa huling nobela ni Aguilar. Samantala, pagnilayan natin ang aral ng alamat na kahimig ng mga sigbin at tumaos sa Duminding, ang positibong aspekto ng mitolohiya at pamahiin. Katasan natin ang dating ng dalumat ni Hangin, sa pagsasalaysay ni Dilag, abay ng tala ng Lambak:

Noon niya napagwaring totoo nga pala ang sabi ni Katao na ang buhay ay di maaaring tugnawin at sa pamamagitan nito'y nagsandugo sila ni Lupa at pati na si Katao ay nakasama, upang silang tatlo mula noon at magsapawalang hangga ay huwag nang magdigma uli, bagkus magtutulung-tulong na magpahiram ng buhay ng kailangan nitong ligaya upang maging tunay siyang biyaya. At mula rin naman noon hangga ngayon, ang ibong lagaran ay naging sagisag ng sandugong ito at nagtaglay na nga ng bahid na dugo sa gitna ng dibdib, palang kaloob ng isang makapangyarihan dahil sa kanyang pagkamatapat.

Kung pagkatapos ng sandugong ito, maminsanmingsan ay ginimbal ang lupa ng mga bagyo at sa dagat ay nagbabangon ang mga unos at malalaking daluyong, ay sapagka't sa nilakadlakad ng panahon ang lagaran ay natutuhang kanin ng tao at si Hangin at si Katao ay nagpapahayag sa gayong paraan ng kanilang hinanakit kay Lupa (39-40).

Tatsulok ng kalikasan na sa pag-inog ay siyang tutunaw sa kontradiksiyon. Sa kabila ng pagkakasundo, naroon pa rin ang hinanakit. Parunggit kaya ito sa isang huwarang sandugong makasaysayan, ang kina Legaspi at Sikatuna, na siyang nauwi sa pagdating ng mabait na misyonero, noong taong 1725, na ibuwal ang dalawang aguhong nakatindig sa puntod ng

dalawang magkasintahan? Naisara ang sirkulo ng naratibo. Iyon ay signos ng pagkamatapat ng paring Kastila sa “magandang lalaking San Antonio,” poon ng simbahang lumupig sa mga katutubo sa arkipelago. Hinanakit ito na kaipala’y naglusaw ang tanda ng naglahong kabihasan, na sa memorya ng tagapagsalaysay rito ay muling nabuhay. Hindi basta biglang mapapawi ang memorya ng paglaban sa mananakop. Patalastas ng alamat ay dapat huwag ipagwalang-bahala ang bisa ng katapatan, ang birtud na ipinagpugayan dito, na sa kalauna’y katumbas ng pagkamakatunayan at kaganapan.

Nakapupukaw ang pagtatambal natin ng umpisa’t wakas ng nobela. Huwag nang ikaila ang proposisyong maitatampok natin bilang pagbunyag ng “lihim” ng pulo. Ang pagsira ng simbolo ng pag-iisang dibdib nina timawa at maharlika ay pagkamatapat sa Krus at Espada ng dakilang imperyo ng España na siyang nagdulot sa atin—salamat ba o pasintabi—ng modernidad at di-matingkalang barbarismo. At kung hindi tayo naidlip, huwag naman nating kalimutan ang mapanganib na sandugo ng mga “anak ng bayan” (tulad ni Faustino Aguilar, sa ika-14 taong gulang) na sumanib sa Katipunan, na siyang nagbukas ng unang hakbang sa mahabang martsa ng pakikibaka tungo sa kalayaan, pagkakapantay-pantay, at tunay na kasarinlan.

Mga Sanggunian

- Agoncillo, Teodoro and Oscar Alfonso. 1967. *History of the Filipino People*. Quezon City: Malaya Books.
- Aguilar, Faustino. 1911. *Nangalunod sa Katihan*. Maynila: Limbagan ng Cultura Filipina.
- _____. 1945. *Nang Magdaan ang Daluyong*. Manila: PSP Press.
- _____. 1950. *Busabos ng Palad*. Maynila: Aliwan.
- _____. 1951. *Kaligtasan*. Typescript. Quezon City: University of the Philippines Library, Filipiniana Section.
- _____. 1952. *Ang Patawad ng Patay*. Manila: Bulaklak Publications.
- _____. 1958 [1927] *Ang Lihim ng Isang Pulo*. Maynila: Benipayo Press.
- _____. 1986 [1907]. *Pinaglahuan*. Quezon City: Ateneo University Press.
- _____. 2004 [1911]. *Sa Ngalan ng Diyos*. Quezon City: Ateneo University Press.

- Añonuevo, Roberto T. 2004. "Tatsulok na Katwiran sa *Sa Ngalan ng Diyos* ni Faustino Aguilar." Introduksiyon sa *Sa Ngalan ng Diyos* ni Faustino Aguilar. Quezon City: Ateneo University Press.
- Constantino, Renato. 1975. *The Philippines: A Past Revisited*. Quezon City: Tala Publishing Services.
- de la Costa, Horacio S.J. 1965. *Readings in Philippine History*. Manila: Bookmark.
- Frye, Northrop. 1964. *The Structure and Spirit of Comedy*. Toronto: W. Gage Limited.
- Glorioso, Pablo. 1971. "Si Faustino Aguilar sa Tradisyon ng Nobelang Tagalog." *Philippine Studies*, 17.2
- Guerrero, Amado. 1971. *Lipunan at Rebolusyong Pilipino*. Maynila: Lathalaang Pulang Tala.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford, UK: Blackwell.
- Matute, Genoveva Edroza. 2001. *Walo at Kalahating Dekada ng Isang Buhay*. Pasig City: Anvil Publishing.
- Mojares, Resil. 1983. *Origins and Rise of the Filipino Novel*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Prudente, Nemesio. 1972. "Labor and the Struggle for National Emancipation." *Graphic* (May 5): 10-15.
- Reyes, Soledad. 1982. *Nobelang Tagalog 1905-1975*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- San Juan, E. 2019. *Kontra-Modernidad*. Quezon City: University of the Philippines.
- Santos, Benilda. 1986. "Introduksiyon" sa *Pinaglahuan* ni Faustino Aguilar. Quezon City: Ateneo University Press.
- Scott, William Henry. 1982. *Cracks in the Parchment Curtain and Other Essays in Philippine History*. Quezon City: New Day Publishers.
- Simbulan, Dante. 2018. *When the rains come, will not the grass grow again?* Quezon City: Pantas.
- Wikipedia. 2019. "History of the Philippines." ([https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Philippines#American_rule_\(1898-1946\)](https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Philippines#American_rule_(1898-1946))). Accessed 25 Jan 2019.